

ФРАУДАТОРНІСТЬ ЯК ПІДСТАВА ВИЗНАННЯ СУДОМ ПРАВОЧИНУ НЕДІЙСНИМ: ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ

FRAUDULENT AS A REASON FOR DECLARATION AN ACT'S INVALIDITY IN THE COURT ORDER: PROBLEMS OF CIVIL LAW APPLIANCE

Мілішук Н.С., д.філос. в гал. права (Ph.D),
помічник судді

Волинський апеляційний суд

Наукова стаття присвячена дослідженню проблем застосування норм цивільного законодавства при визнанні недійсними правочинів, учинених з метою створення перешкод іншим особам (кредиторам) в реалізації їхніх майнових прав (законних інтересів) щодо майна, яке є об'єктом такого правочину (фraudаторних правочинів). В ході наукових пошуків автором проведено аналіз конструкцій фіктивності, удаваності правочину у контексті оспорення правочину, що має ознаки fraudаторності, та їх спроможність бути підставами визнання судом такого правочину недійсним. Проаналізовано судову практику в справах про оспорення дійсності правочинів, які мають ознаки fraudаторності, викоремлено найбільш значимі правові висновки Верховного Суду у зазначеній категорії спорів. Досліджено наукові праці українських вчених-правників щодо правової природи fraudаторного правочину та його відмінності від інших конструкцій, що визначені законодавцем як підстави недійсності правочину. Зауважено релевантність наукових досліджень обраної проблематики по відношенню до позицій суддів касаційної інстанції у справах про визнання правочинів, які містять ознаки fraudаторності, недійсними, а також відсутність спеціальних норм, які б регулювали правовідносини, що виникають у зв'язку із укладенням fraudаторних правочинів і подальшим їх оспоруванням іншими особами (кредиторам), майнові права (законні інтереси) яких такими правочинами порушуються. Зроблено висновки щодо доцільності внесення змін у Цивільний кодекс України з метою адаптації судової практики в справах про визнання fraudаторних правочинів недійсними та законодавства, що встановлює способи та порядок захисту прав, свобод та законних інтересів у випадку їх порушення, невизнання чи оспорення. Запропоновано механізм застосування чинних норм Цивільного кодексу України, який автор вважає найбільш ефективним та належним задля захисту порушених майнових прав (законних інтересів) інших осіб (кредиторів) щодо майна, яке є об'єктом fraudаторних правочинів. Проаналізовано спроможність такого нормативно-правового механізму бути застосованим судом при вирішенні справ про визнання правочинів недійсними.

Ключові слова: fraudаторний правочин, фіктивність, удаваність, fraudаторність, спосіб захисту, підстави недійсності правочину, визнання правочину недійсним.

The scientific article is devoted to the study of the problems of applying the norms of civil law when recognizing as invalid transactions made with the aim of creating obstacles to other persons (creditors) in the exercise of their property rights (legitimate interests) in relation to the property that is the object of such an act (fraudulent act). In the course of scientific research, the author analyzed the constructs of fictitiousness and pretense of an acts in the context of challenging an act that has signs of fraud, and their ability to be grounds for the court to declare such an act invalid. The judicial practice in cases challenging the validity of an acts that have signs of fraud has been analyzed, and the most significant legal conclusions of the Supreme Court in this category of disputes have been highlighted. The scientific works of Ukrainian legal scholars on the legal nature of a fraudulent acts and its differences from other constructions defined by the legislator as grounds for the invalidity of an act were studied. Conclusions on the feasibility of amending the Civil Code of Ukraine in order to adapt judicial practice in cases of invalidation of fraudulent acts and legislation establishing the methods and procedure for protecting rights, freedoms and legitimate interests in the event of their violation, non-recognition or challenge, were drawn. A mechanism for applying the current norms of the Civil Code of Ukraine, which the author considers the most effective and appropriate for protecting the violated property rights (legitimate interests) of other persons (creditors) regarding property that is the object of fraudulent acts, is proposed. The ability of such a regulatory and legal mechanism to be applied by the court when deciding cases on the recognition of an acts as invalid is analyzed.

Key words: fraudulent act, fictitiousness, pretense, fraudulentness, method of protection, reasons for the act's invalidity, declaration an act's invalidity.

Чи не найбільш актуальним у сучасній цивілістичній науці є питання виокремлення конструкції fraudаторності поміж усталених видів недійсності правочинів. Не зважаючи на те, що поняття fraudаторного правочину уперше було сформоване у римському приватному праві (*fraus creditorum*, *actio Pauliana*) на рівні національного законодавства воно було задекларовано відносно нещодавно, при тому, без жодної правової конкретизації та виключно у нормативно-правовому акті, що врегулює спеціальні правовідносини (Закон України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» набрав чинності 01 січня 2025 року) [1].

Слід вважати, що рушієм як наукової полеміки, так і поступових законодавчих змін у зазначеному контексті є практика Верховного Суду, оскільки саме у його правових позиціях зафіксовані спроби визначення індивідуальних ознак поняття, звернуто увагу на його відмінність від передбачених чинним Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) конструкцій, що тягнуть за собою

недійсність правочинів, у разі їх оспорення. Актуальність обраної тематики зумовлена відсутністю нормативно-правового закріплення інституту fraudаторності правочинів у законодавстві України та стрімким застосування судами загальної юрисдикції висновків Верховного Суду щодо визнання правочинів, що містять ознаки fraudаторності, недійсними. Деференціація наукових підходів щодо доцільності виокремлення конструкції fraudаторності правочину як окремого цивільно-правового інституту та розробки найбільш якісного й ефективного цивільного нормативно-правового регулювання відкриває широкі можливості для наукових пошуків у вказаному напрямку.

Дослідженню правової природи fraudаторного правочину та його спроможності у контексті застосування національного цивільного та господарського законодавства присвячено наукові праці О. В. Адамович, І. М. Ваганової, Г. С. Гофельд, В. І. Крата, І. В. Спасибо-Фатєєвої тощо. Стрімкість наукового дослідження обраної тематики невпинно зростає, водночас подальшого вивчення потребує проблема імплементації поняття fraudаторного правочину в систему саме цивільного законодавства як такого, що регламентує загальне поняття правочину та підстави визнання його недійсним.

Завданням цього дослідження є співвідношення фrawdаторності правочину з передбаченими Цивільним кодексом України конструкціями фіктивності та удаваності як підстав визнання судом правочину недійсним, аналіз існуючих підстав недійсності правочину в контексті обрання іншою особою (кредитором) належного та ефективного способу захисту його майнових прав, що порушуються внаслідок укладення сторонами фrawdаторного правочину. Метою дослідження є визначення доцільності внесення змін до ЦК України щодо імплементації конструкції фrawdаторного правочину як підстави його недійсності; встановлення можливості застосування наявних норм ЦК України для визнання недійсним правочину, що має ознаки фrawdаторності; розробка пропозицій щодо створення (вдосконалення) цивільно-правового регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку із укладенням правочинів, що мають ознаки фrawdаторності, та необхідністю захисту порушених майнових прав та законних інтересів третіх осіб (кредиторів).

На існування проблеми визнання недійсним правочину, вчиненого власником шляхом використання належної йому правомочності розпорядження майном на шкоду майновим інтересам кредитора, уперше було звернуто увагу на рівні судової практики у постанові Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 07 грудня 2018 року в справі № 910/7547/17. У цій справі вирішувалось питання визнання недійсним договору купівлі-продажу нежитлових приміщень, укладеного між пов'язаними особами з метою уникнення продавця від звернення стягнення на таке майно. Договір з боку покупця виконано не було.

При кваліфікації такого договору як фіктивного унаслідок зловживання правом та визнанні його недійсним, суд касаційної інстанції зауважив, що у національному законодавстві відсутні норми, які б безпосередньо встановлювали нікчемність чи можливість визнання недійсними договорів, вчинених з метою унеможливити задоволення вимоги стягувача. При цьому вказано, що фrawdаторний правочин є виключно поняттям юридичної науки. Об'єднана палата у своїй постанові дійшла висновку про відсутність підстав для відступу від раніше сформованого правового висновку Верховного Суду щодо застосування норми статті 234 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), викладеного у постанові Верховного Суду від 27 лютого 2018 року в справі № 910/4088/17, згідно з яким, може бути встановлено фіктивність договору з підстав його невиконання з боку покупця в частині оплати придбаного майна та за наявності справжньої мети укладення договору – штучного виведення придбаної нерухомості з власності продавця в користь пов'язаної особи з метою уникнення звернення стягнення на таке майно.

Разом із тим, у постанові зацитовано думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, що була викладена нею як членом Науково-консультативної ради при Верховному Суді, у науковому висновку. Так професор зазначила, що «...практика вирішення спорів завжди наражається на одну і ту саму неподолану проблему, що полягає не стільки в тому, аби довести недобросовісність набувача, скільки в тому, як бути в разі, коли відчужувач за своєю волею передає майно. Дотепер її вирішити не вдається, якщо формально тлумачити українське законодавство. Якщо ж поставитися до цього не формально, а із застосуванням принципів права (передусім добросовісності) та засад здійснення цивільних прав (зокрема передбаченого у ч. 3 ст. 13 ЦК України), то це можливо і відкріє нарешті шлях для принципового ставлення судової влади до такого роду порушень. Це також цілком і повністю відповідатиме підходам вирішення подібних складних спорів ЄСПЛ» [2]. Підтримуємо позицію І. В. Спасибо-Фатєєвої про те, що проблемним моментом у застосуванні конструкції фіктивності до правочинів, учинених на шкоду кредито-

рові, і подальшого визнання таких правочинів недійсними є та обставина, що за загальним правилом не може бути встановлено фіктивності правочину у разі, якщо на його виконання було передане майно.

На неможливість кваліфікації правочину як фіктивного у разі передавання на виконання такого правочину майна вказував ще суддя Верховного Суду України І. П. Домбровський, додатково зауважуючи, що саме у зв'язку із відсутністю факту передачі майна або майнових прав за такою категорією правочинів законодавець не визначив майнових наслідків визнання правочинів фіктивними [3, с. 89].

У свою чергу, варто зазначити, що за фrawdаторними правочинами майно також може бути передане, і воля відчужувача спрямовується саме на настання правових наслідків, що виникають, до прикладу, з підстав укладення договорів відчуження (купівлі-продажу, дарування тощо). Крім того, саме намір сторін створити юридичні наслідки, що передбачені договором, який вони укладають, унеможливорює визнання судом договору з відчуження майна, укладеного з метою створити перешкоди кредиторів, фіктивним та, як наслідок, – визнання його недійсним на підставі частини другої статті 234 ЦК України. Визнання фіктивного договору недійсним, виходячи зі змісту статті 234 ЦК України, є самостійним та достатнім способом захисту порушених прав, та не передбачає застосування будь-яких інших наслідків недійсності. Нemoжливiсть застосування реституції у такому випадку обумовлена тим, що фіктивний правочин вчиняється лише для виду і без мети досягнення передбаченого цим правочинном правового результату.

Вважаємо, що встановлення судом фіктивності правочину, вчиненого на шкоду кредиторів, і подальшого визнання його недійсним у порядку, встановленому статтею 234 ЦК України, здебільшого можливе у випадку, якщо майно за таким правочинном передане не було.

При цьому, необхідно враховувати усі обставини справи з метою уникнення ситуації, коли, до прикладу, правочин, за яким майно фактично залишається у продавця, визнається недійсним з підстав його фіктивності, хоч є не лише вчиненим на шкоду кредиторів, але й завідомо суперечить інтересам держави і суспільства та суперечить принципу добросовісності поведінки учасників таких правовідносин (за договором купівлі-продажу нерухомість відчужується, а в подальшому покупець передає таке майно продавцю за договором оренди). У такому випадку, визнання правочину судом недійсним можливе на підставі статей 203, 215, 228 ЦК України (постанова Касаційного господарського суду Верховного Суду від 20 листопада 2019 року в справі № 911/1110/18) [4].

Навіть за умови, коли фактично майно не передане іншій стороні за правочинном, у порядку, встановленому законом та умовами такого правочину, відбувається зміна власника майна, юридичне вибуття майна з володіння відчужувача, виникнення у набувача права власності на об'єкт (майнові права). Отже, фrawdаторні правочини об'єктивно породжують настання правових наслідків у сторін, більше того, сторони бажають настання таких наслідків і саме в цьому полягає мета реалізації ними їхнього волевиявлення.

На наше переконання, намір створити реальні правові наслідки (породити взаємні права та обов'язки), передбачені правочинном, який сторони укладають, спрямування таких правових наслідків на створення перешкод третій особі (кредитору) у реалізації нею майнових прав та інтересів щодо такого майна, є ключовим критерієм оцінки правочину на предмет фrawdаторності і, відповідно, є таким, що унеможливорює визнання правочину недійсним на підставі статті 234 ЦК України.

Подібного висновку щодо неспроможності конструкції фіктивного правочину охопити ситуації, коли договір,

що спрямований на настання юридичних наслідків та вчиняється на шкоду кредитору, є виконаним дійшов суддя Верховного Суду В. І. Крат у своїй окремій думці від 14 лютого 2018 року в справі № 379/1256/15-ц [5].

Згодом, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2019 року в справі № 369/11268/16-ц було зазначено, що «...визнання договору недійсним, направлено на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК України)». Однак, від усталеної практики застосування норм статті 234 ЦК України Велика Палата не відступила, зауваживши, що «...фіктивний правочин характеризується тим, що сторони вчиняють такий правочин лише для виду, знають заздалегідь, що він не буде виконаний, вважає, що така протизаконна ціль, як укладення особою договору дарування майна зі своїм родичем з метою приховання цього майна від конфіскації чи звернення стягнення на вказане майно в рахунок погашення боргу, свідчить, що його правова мета є іншою, ніж та, що безпосередньо передбачена правочином (реальне безоплатне передання майна у власність іншій особі), а тому цей правочин є фіктивним і може бути визнаний судом недійсним» [6].

На нашу думку, вчинення правочину з метою іншою, ніж та, що передбачена умовами правочину, є ознакою удаваного правочину (стаття 235 ЦК України), оскільки саме в удаваному правочині зовнішнє волевиявлення сторін не збігається з їх внутрішньою волею, оскільки права та обов'язки у сторін виникають, але не ті, що обумовлені змістом правочину. На противагу зазначимо, що сторони правочину, вчиненого на шкоду кредиторів, передбачають, очікують та спрямовують своє волевиявлення на виникнення у них саме тих взаємних прав та обов'язків (юридичних наслідків), які виникають у результаті укладення конкретно обраного ними правочину.

Погоджуємося з позицією Гофельд Г. С. про те, що на відміну від фавдаторного, при укладенні удаваного правочину у сторін відсутнє реальне бажання створення правового наслідку, що передбачався б таким правочином [7, с. 85]. Додатково зазначимо, що при розмежуванні фавдаторного та удаваного правочинів, окрім наявності чи відсутності наміру настання юридичних наслідків, передбачених обраним сторонами видом правочину, необхідно враховувати кінцеву мету укладення таких правочинів: для удаваного правочину – це приховання іншого правочину, який насправді вчиняється, а для фавдаторного – виникнення у сторін юридичних прав та обов'язків щодо майна для створення третій особі (кредитору) перешкод у задоволенні її законного майнового інтересу чи реалізації нею майнових прав на таке майно.

Важливо відмітити, що недобросовісність сторін під час укладення фавдаторного правочину полягає у зловживанні належними майновими правами (в тому числі та першочергово – правом розпорядження). О. В. Адамович визначає недобросовісність як ознаку фавдаторності правочину, що проявляється, головним чином, через мету правочину – уникнення виконання боргового зобов'язання та завдання шкоди кредитору [8, с. 28].

На нашу думку, у зв'язку із тим, що сторони фавдаторного правочину, укладаючи його з метою вчинення перешкод третій особі (кредитору) у задоволенні його законного майнового інтересу чи реалізації нею майнових прав на таке майно, діють очевидно недобросовісно (не

здійснюють свої майнові права, а вживають його для іншої мети), у разі, якщо судом в ході розгляду справи буде встановлено реальність не лише майнових прав чи/та законних інтересів третьої особи (кредитора) на майно, що було об'єктом такого правочину, але й перешкод у їх реалізації, до вказаних правовідносин в обов'язковому порядку підлягають застосуванню положення частин другої, третьої статті 13, частини першої статті 203 ЦК України як підстави недійсності правочину за частиною першою статті 215 ЦК України.

Зміст правочину складають умови, які визначають права та обов'язки сторін такого правочину. Зважаючи на те, що сторони фавдаторного правочину очікують та спрямовують своє волевиявлення на виникнення у них прав та обов'язків, які у подальшому перешкоджатимуть іншим особам (кредиторам) реалізувати їхні майнові права, законні інтереси щодо майна, яке є об'єктом такого правочину, то недобросовісність поведінки сторін під час укладення фавдаторного правочину, що проявляється у зловживанні належними їм майновими правами (пріоритетно – правом розпорядження), та порушення сторонами унаслідок укладення такого правочину майнових прав інших осіб (кредиторів) суперечить положенням частин другої, третьої статті 13 ЦК України. Відтак, оскільки зміст фавдаторного правочину прямо суперечить вищевказаним положенням ЦК України, в силу частини першої статті 203 цього Кодексу існують підстави стверджувати про недодержання загальних вимог, необхідних для чинності правочину.

Наразі, єдиним можливим та ефективним способом захисту майнових прав інших осіб (кредиторів), на наше переконання, є визнання такого правочину недійсним на підставі частини першої статті 215 ЦК України з прямим посиланням на норми частин другої, третьої статті 13 та частини першої статті 203 ЦК України. При цьому зауважимо, що частина третя статті 215 ЦК України не обмежує особу (кредитора), чиї права порушуються правочином, що містить ознаки фавдаторності, в судовому порядку оспорювати дійсність такого правочину на підставах, визначених законом (частинами другою, третьою статті 13, частиною першою статті 203 ЦК України).

Про спроможність зазначених вище норм права забезпечити захист порушених майнових прав внаслідок укладення фавдаторного правочину свідчать також висновки Великої Палати Верховного Суду, викладені у постанові від 18 грудня 2024 року в справі № 916/379/23, яка, все ж, не відступила від раніше зроблених нею висновків у постанові від 03 липня 2019 року в справі № 369/11268/16-ц [9].

Таким чином, аналіз чинного цивільного законодавства дозволяє дійти висновку про те, що внесення будь-яких законодавчих змін на даному етапі є недоцільним, оскільки норми статей 13, 203, 215 ЦК України є достатніми та у повній мірі дозволяють застосовувати належний спосіб захисту майнових прав інших осіб (кредиторів) у випадку їх порушення внаслідок укладення договору, метою сторін у якому є спричинення перешкод іншим особам (кредиторам) в реалізації ними майнових прав (законних інтересів) щодо майна, яке є об'єктом правочину, що оспорується. У протилежному випадку існує ризик невідправданого збільшення обсягу цивільного законодавства, яке регулює інститут недійсності правочину, що в силу дотримання принципу економії закону є небажаним в умовах процесу вдосконалення національного цивільного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації: Закон України від 19 вересня 2024 року № 3985-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3985-20#Text>.
2. Постанова Об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 07 грудня 2018 року в справі № 910/7541/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/78484783>.

3. Домбровський І. П. Глава 3. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / ред.: А. Г. Ярема, В. Г. Ротань. Київ : Реферат, 2005. С. 64–91.
4. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20 листопада 2019 року в справі № 911/1110/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86034196>.
5. Окрема думка судді Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду Крата В. І. від 14 лютого 2018 року в справі № 379/1256/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72348706>.
6. Постанова Великої Палати Верховного суду від 03 липня 2019 року в справі № 369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786>.
7. Гофельд Г. С. Відмежування фродаторного правочину від фіктивного та удаваного правочинів. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. вип. 85 : Серія ПРАВО. С. 82–86. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.1>.
8. Адамович О. В. Фродаторний правочи: проблеми правового застосування. *Економіка. Фінанси. Право*. 2023. вип. 7. С. 26–30. URL: <https://doi.org/10.37634/efp.2023.7.5>.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 грудня 2024 року в справі № 916/379/23. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/124809039>.